

Irán ókori műveltségének arculata

A kínai és az indiai filozófia sokirányú fejlettsége és gazdagsága mellett Irán, azaz Közép-Kelet bölcelete halvány, elmosódó vonásaival főként vallási mezben jelentkezett, még akkor is, ha tételei a gondolkodás magas régióiba emelkednek. Vallás, filozófia, művészet itt annyira összefonódik, egyetlen egységet alkot, hogy különválasztani alig lehetséges.

Irán a Himalája-hegység, a Perzsa-öböl, az Indiai-óceán, a Kaszpi-tenger között kissé torz formájú teknőhöz hasonló fennsík, melynek széleit magas hegyek szegélyezik. Természeti fekvésénél fogva korán összekötő kapocs lett az indiai, a kínai, valamint a mezopotámiai, kis-ázsiai műveltségek között, északkeleti határai pedig Belső-Ázsia felé tarták ki kapuit. Nem csoda, ha sajátos helyi műveltsége mellett mindezen területek civilizációjának találkozási pontja, olvasztó kohója lett.

A kutatás története

A „történetírás atyja“, Hérodotosz már részletesen foglalkozott a jelentősebb iráni népek: a médek és a perzsák történetével. Őt követve sok görög és latin szerző kitért Irán múltjának ismertetésére. A XVI. századtól kezdve az európai utazók gyakran felkeresték, leírták és lerajzolták az egykori városok, települések romjait, de a régészeti kutatások csak a múlt század harmincas éveiben kezdődtek meg, amikor az angol H. C. Rawlinson Dárius behisztuni felirata segítségével megfejtette az ékirást. Egy másik angol, W. K. Loftus pedig hozzájárult az egykori főváros, Szüza feltáráshoz. Ezután a tudományos kutatás mintegy harminc évre megcsappant, míg 1884-ben a franciák újrakezdték feltárásaikat. 1902-ben a neves francia orientalista, de Morgan Szüza területén találta meg Babilon királyának, Hammurabinak dioritkőbe vésett törvényeit, melyet a győztes elámiak hadiszákmányként hurcoltak ide. Szabadunk harmadik évtizedében a franciák mellett az amerikaiak, angolok, oroszok és az iráni régészek is bekapcsolódtak a kutatásokba, és munkájuk nyomán ma már számos városi (köztük Szüza, Perszepolisz, Hamadan, az egykori Ekbatana, Pasargadé) és falusi település romjai kerültek felszínre, s ezek fényében egyre élesebben rajzolódik ki az ókori Irán anyagi és szellemi műveltsége.

Történeti áttekintés

A paleolitikum jelenlétét Iránban a Zagrosz-hegységben és a Kaszpi-tenger déli partvidékén talált, elszórt leletek jelzik. Ekkor a lakosság csoportokba, hordába tömörülve gyűjtögetéssel és vadászattal foglalkozott, és sziklaereszek alatt vagy barlangokban keresett szállást magának. Az első megtelepülések az i. e. IX. évezredből keltezhetők, amikor a hegyek lábainál létrejött kezdetleges falvak lakosai rátértek a megtelepült életmódra, gabonát termesztettek, kecske- és juhnyájukat tartották, és edényeiket mértani és emberi alakokkal díszítették. A települések fejlődésével párhuzamosan megjelent a kezdetleges kereskedelem. Az i. e. VII. évezredtől fogva a leggyakoribb „kereskedelmi cikkek“ között obszidiánt, kauri kagylót, réztömböket, drágakövet és okker festéket találunk. Az i. e. V. évezredben egyes települések városi jellegűt öltöttek.

A fejlettségben Irán délnyugati része, Elám járt elől. Ennek lakói az i. e. III. évezredtől fogva szinte örökös harcban állottak a sumérokkal, akiktől a művelődés sok elemét, köztük az ékirást is átvették. Fővárosukra, Szüzára, gyakran rácsaptak a Dél-Mezopotámiából támadó csapatok, de az elámiak is bebetörték a rémszerű Folyamköz városaiba, és rendszerint zsákmánnyal tértek vissza. I. e. 2000-ben ők pusztították el a nagy sumér várost, Urt. Hatalmukat i. e. 640-ben az asszírok törtek meg végleg.

Az i. e. II. évezred elejétől fogva Irán területére különböző indoeurópai törzsek hatoltak be. Az egymással rokon médek és perzsák északnyugat, vagyis a Kaukázus felől érkeztek. Az előbbieket a Kaszpi-tengertől délre, a fennsík északnyugati, az utóbbiak a délnyugati részén, Elám környékén telepedtek meg. A fennsík keleti és északkeleti részein különböző szkíta törzsek, köztük a dahák és a szakák, északabbra a masszagéták, az Aral-tó és a Kaszpi-tenger között a chorezmiek foglaltak maguknak területet.

A fennsík nevét a perzsáktól kapták, akik magukat, akárcsak az indiaiak, áráknak, nemeseknek, országukat a nemések országának, Iránnak nevezték (Irán < Eran < Aryanam Xsathram = „az árák országa”). Az i. e. VIII–VII. században a médek és a perzsák örökös harcot vívtak a közben világbirodalomra terebélyesedő Asszíriával. A gazdasági és a társadalmi fejlődés felgyorsulása előbb a méd törzsszövetség, majd a méd állam kialakulásához vezetett. Az i. e. VII. század végén a médek és a babilonok szövetségre léptek, és megtámadták az asszírokat. Győzelmük eredménye két: az új babiloni vagy káldeus és a méd birodalom megszületése lett. Ez utóbbi magába foglalta Irán nagy részét, Észak-Mezopotámiát, a Kaukázus déli területeit és Kis-Ázsia keleti felét.

Időközben a perzsa törzsek is egyesültek, és az i. e. VI. század közepén II. Cyrus (Kürosz) királyuk uralmuk alatt először a médeket, azután a babiloni birodalmat hódították meg.

A babiloni iga alatt sínylődő és gyakran a hazájukból elhurcolt népek és az elnyomott társadalmi osztályok mindenütt felszabadítóként fogadták a perzsa csapatokat. Cyrus hódításait fia, Kambüész folytatta, majd Dárius leverte a mindenfelé kiborított lázadásokat, és új területekkel gyarapította a most már három földrészre kiterjedt birodalmat. Utódai lemondtak a hadjáratok vezetéséről, ezeket a hadsereg fővezéreire bízták, és a főváros kényelmes palotáiból kormányozták hatalmas birodalmukat.

A birodalom szervezete

Az új birodalom először létesített közvetlen kapcsolatot Közel- és Közép-Kelet, Irán és India között, és fogta egységbe a területek civilizációit. Korábban az asszírok megteremtették ugyan Közel-Kelet egységét, de hatalmuk a fegyverek erejére, a kíméletlen elnyomásra és erőszakra, valamint a népek elhurcolására épült. A perzsák ezzel szemben teljesen új uralmi rendszert vezettek be, amely biztosította a meghódított népek szabadságát, műveltségének továbbélését, birodalmukat ugyanis az egységbe foglalt, önálló népek hatalmas mozaikjának tekintették. Még a perzsa nyelvet sem vezették be, hanem hivatalos nyelvként az elámit és az arameust használták. A meghódítottak megtarthatták szokásaikat, fegyvereiket, hadviselési módjukat, sok esetben még uralkodó dinasztiájukat is, önálló külpolitikát azonban nem folytathattak, adót fizettek, és szükség esetén hadba szálltak. A központi hatalom a birodalmat nagy területi egységekre, szatrapákra osztotta, s élükre ország-nagyot, szatrapát állított, aki egyaránt felelős volt az adók behajtásáért, a hadsereg fenntartásáért és a gazdasági élet zavartalan működéséért. A szatrapák helyi viszonylatban függetlenek voltak, de a „nagy királynak, a királyok királyának” feltétlen engedelmességgel tartoztak. Hűségüket a király titkos megbízottai, „szemei és fülei” ellenőrizték, akik időről időre jelentést küldtek a királyi udvarnak.

A hatalom hasznélvezői a perzsák és a médek voltak: ők adót nem fizettek, a hadizsákmányból is részesültek, de katonai szolgálatra voltak kötelezve. A nemések soraiból toborozták az elit katonaságot, „a tizezer halhatatlant”.

A közigazgatást és a hadviselést elősegítették a jól megépített „királyi utak” és a rendszeres postaszolgálat. Az egységes arany, ezüst és bronz pénzrendszer, amelyet először Dárius vezetett be, hozzájárult a birodalom gazdasági fellendüléséhez. Ezt szolgálta a szőlő- és olajfaültetvények létesítése, valamint a Nilus és a Vörös-tenger közötti csatorna kiépítése.

A részek együvé tartozása kifejezésre jutott a művészetben és az építészetben. A perzsa építészet Cyrus és Dárius uralmuk alatt érte el virágkorát, mert utódaik inkább csak felújították és bővítették a korszak remek épületeit és városait. Az iráni építészet három főforrásból táplálkozott: az ősi iráni hagyományokból, a mezopotámiai, főként az asszír és babiloni, valamint a görög építészetből, amelyek azonban tartalomban és formában egyetlen egységbe olvadtak össze. Legeredetibb alkotásai a paloták. Ezek közül sokáig mintaképül szolgált Cyrus pasargadéi palotája. Pasargadé, amint neve is kifejezi — a perzsák tábora —, nagy kiterjedésű katonai tábor volt, Cyrus egykori székhelye. A fallal körülvett városban paloták, templomok emelkedtek, és körülöttük hűvös parkok és kertek terültek el. A palota bejáratánál bika- és szárnyasoroszlán-szobrok sorakoztak, a nagy fogadócsarnok falait áldozatot bemutató mágusok domborművei és sasfejek díszítették. A kőből faragott ajtófélfák a királyt ábrázolták; szeme és öltözete drágakövekkel és arannyal volt kirakva. A palota közelében emelkedett a négyszögű tűztemplom. (Hérodotosz tévedett, mikor azt állította, hogy a perzsák templomokat nem építettek.) A falakat különböző színű zománc és színes reliefek borították. Dárius tökéletesítette a palotaépítészetet. Híres szuzai palotájának építésében, mintegy szimbólumként, a birodalom

csaknem valamennyi népe és területe részt vett. Amint feliratában elmondja, a palota építéséhez szükséges anyag kitermelésében, szállításában és feldolgozásában egyaránt közreműködtek a babiloniaiak, asszírok, károk, görögök, indiaiak, baktriaiak, szogdok, chorezmiek, egyiptomiak, szardesziek és etiópok. A felirat tükrözi a szervezés alaposágát, a kézművesség színvonalát a különböző tartományokban, és felsorolja az építésben felhasznált anyagokat. A palota szerkezetileg a babiloni mintákat juttatja eszünkbe. Legeredetibb része a trónterem — az *apadana*. Dárius második palotáját Perszeopoliszban építtette. Ennél a trónteremhez két lépcsőzet vezetett, és oldalfalait a „tízezer halhatatlant“ és a perzsa nemeseket ábrázoló domborművek díszítették. A perzsaszőnyegkészítés kezdete az idők ködébe vész. A legrégibb szőnyeg az i. e. IV. századból maradt fenn egy szkíta törzsfő sírjában, az Altaj-hegység vidékén. Ennek meglepő mását Észak-Görögországban egy, az i. e. ugyancsak IV. századból származó sír falán fedezték fel. Xenophón azt írja, hogy az egyik görög hadvezérnek, Timaszionnak 1000 drachma értékű perzsaszőnyege volt (egy napszám legmagasabb napi bére az idő tájt 1 drachma volt).

A perzsa ideológia alapjai

Akárcsak a legtöbb indoeurópai nép, amely a civilizáció fokára eljutott, kezdetben a perzsák is természetimádók voltak. A természeti jelenségeket általánosították, jó vagy rossz tulajdonságokkal ruházták fel, és isteneknek tekintették. Imádták a napot (Mithrász), a holdat (Mah), a földet (Zam), a tüzet (Atar), a vizet (Apam Napat), a szelet (Vahja). Különösen elterjedt a tűz tisztelete, mert azt hitték, hogy a tűz szüntelen harcot vív a gonoszság háromfejű sárkányával, Dahakával.

Akárcsak az indiaiaknál és a keltáknál, a médekéknél és a perzsáknál is külön társadalmi rendet alkottak a papok, a mágusok. Külön nemzetséghöz tartoztak, és az endogám, azaz a nemzetségen belüli házasság dívott náluk. Feladatuk sokrétű volt: az áldozatok bemutatása, álmok magyarázata, az ifjúság nevelése, a király megkoronázása és a királyi sírok őrzése. Nevük, a mágus, a maga szóból származik, amely mámoros állapotot jelent, ugyanis hitük szerint az áldozatot bemutatás és a szertartást végző pap önkivületbe, ekstázisba esett, és közben „megvilágosodott“. A maga állapotát a *haoma* („a halhatatlanság itala“) okozta, melyet az áldozat bemutatása közben fogyasztott. A haomát kábítószert tartalmazó növényből készítették. Szerepét a *Zend-Aveszta* egyik verse így fejezi ki: „Imádjuk a dicső, arany haomát, amely boldogítja az életet, tiszteljük a haomát, amelytől a halál elmenekül.“ (42. 5.) A modern iranológia sokat foglalkozott ezzel az ún. „szent itallal“, és arra a következtetésre jutott, hogy csak a mágusok készíthették. A Perszeopoliszban talált szövegek részletesen beszámolnak a haoma eladásából származó bevételekről és az azt készítő mágusok javadalmazásáról.

Dárius uralkodása alatt a vallásos ideológia már a Zaratusztra nevéhez fűződő reform eredményeit tükrözi. A főisten, akire Dárius valamennyi feliratában hivatkozik, Ahuramazda — görögösen Ormuzd —, a „Bölcs Úr“, akit az ég urának, az ember és a világ teremtőjének, a király fő védelmezőjének tartottak, és kiterjesztett szárnnyal ábrázolták. A vallás politeisztikus volta ezzel nem szűnt meg, mert a háttérben, mint jóakarátú vagy mint gonosz szellemek, még a régi istenek is szerepeltek. Az i. e. V. század közepétől még két főisten tűnik fel: Mithrász és Anahita. Mithrász kezdetben az égítetek, főként a Nap megszemélyesítőjeként és a földművelés patrónusaként tisztelték; később a hadak és a halottak istene lett, és személye körül egy ún. misztériumi vallás alakult ki, amely azután a római birodalomban is elterjedt, és különösen a katonák között volt népszerű. A bikát leiszűrő Mithrászt és kíséreit ábrázoló domborművek a római birodalom csaknem valamennyi egykori tartományában felszínre bukkannak, nálunk is több fennmaradt, s közöttük az ún. dévai dombormű a legismertebb.

Anahita már nevében is idegen eredetre vall. A vizek, a termékenység és a szülés istennője volt. Ahuramazda, Mithrász és Anahita a perzsa háromságot képviselte, de Ahuramazda fokozódó tisztelete az eredetileg politeisztikus perzsa vallást egyre inkább a monoteizmus irányába terelte.

Zaratusztra reformjai

Ahuramazda kultusza Zaratusztra nevéhez fűződik, aki eltörölte a durva véráldozatokat, korlátozta a *haoma* fogyasztását és a mágusok hatalmát. Zaratusztra — görögösen Zoroaszter — személye körül a kutatás máig sem jutott egységes véleményre. Az európai műveltségben az érdeklődést iránta a filozófus Nietzsche híres

műve, az *Also sprach Zarathustra* (Im igen szóla Zarathustra) és Goethe *Faustja* keltette fel. Némelyek úgy vélik, hogy a köréje fonódott számtalan monda, titokzatos elbeszélés arra utal, hogy nem tekinthető történeti személynek. Mások viszont azzal érvelnek, hogy az ókorban megszokott jelenséggel állunk szemben. A görög filozófusok, így például az i. e. III. században élt Euhémérosz azt állította, hogy egyes istenek mögött történeti személyek bújnak meg. Az illető élete, a hozzá fűződő események háttérbe szorulnak, elfelejtődnek, és a mondai légkörben az egykori történeti személy istenné alakult át.

A Zaratusztra életére vonatkozó adatokat az ókori perzsa irodalom nagy gyűjteménye, a *Zend-Aveszta* őrizte meg. Ez szájhagyomány formájában szállt nemzedékről nemzedékre, míg a Szasszanidák korában (valamikor az i. sz. IV. vagy VI. században) írásba foglalták. Több részre oszlik. Az első a törvényeket foglalja magába (Vidévda), a második imákat (*veszna*) és himnuszokat (*jaszt*), a harmadik a Zaratusztrának tulajdonított versszakokra osztott *gátákat* tartalmazza. A hagyomány szerint Zaratusztra Nagy Sándor hódítása előtt 258 évvel élt. (A 258 év feltehetően Perszeopolisznak, a perzsa fővárosnak i. e. 330-ban történt elfoglalásától számítandó.) Ennek alapján az újabb kutatás Zaratusztra életét az i. e. VII. század utolsó negyedére és a VI. század első felére teszi (628—551). Ün. *zaotar*, azaz áldozó és éneklő pap volt, és a lótenyésztéssel foglalkozó Spitama nemzetségből származott. Volt egy fia és egy leánya. Szegénynek nem mondható, de vallomása szerint a gazdagok közé sem tartozott. Mivel a „Bölcs Úr“, Ahuramazda nevében a hagyományos vallás ellen fordult, menekülnie kellett. Az egyik törzsfő befogadta, védelmezője és követője lett. Tanítványaitól körülvéve többször harcba keveredett ellenfeleivel.

Ezt a történeti valóságot a személye körül keletkezett mondák teljesen háttérbe szorították, és személyét isteni piederstálra emelték. A hagyomány és a monda Irán keleti felébe, Chorezmba vagy Baktriába helyezi működésének színhelyét. Az új tanítást itt ismerte meg Dárius apja, aki azután terjesztését is támogatta.

A perzsa dualizmus

Zaratusztra elsősorban reformátor volt, aki megszüntette vagy éppen tovább fejlesztette a korábbi törzsi vallás számos tételét. Ugyanakkor új bölcséleti felfogást dolgozott ki, amelynek lényege a filozófiai dualizmus, a jó és a rossz szembeállítása.

Mindenekelőtt azt hirdette, hogy a világegyetemben, és általában az életben a jó és a rossz uralkodik. A világ két egymással szemben álló részre oszlik: az egyikben uralkodik a jó szellem, Ahuramazda, az ég ura, aki szárnyaival védelmezi a földet és annak uralkodóját. Vele örökös ellentétben áll, bár alárendeltje, a rossz, a Romboló Szellem — Angra Mainya —, görögösen Ahriman, a másik rész ura. Ennek tevékenységét Ahuramazda nem tiltja meg, nem azért, mintha nem tehetné, hanem azért, hogy érvényesülhessen a szabad választás. Ahuramazda a „Bölcs Úr“, a világegyetem alkotója, a legfőbb jó, Ahriman viszont a rossz, a gonoszság és a sötétség. Ahuramazdával harcolnak a jó szellemek Mithrásszal az élen; Ahrimannal a gonosz seregek. A korábbi istenek átalakultak jó vagy gonosz szellemekké. Eszerint tehát — mintha csak a görög filozófus, Hérakleitosz felfogása érvényesülne — a lét, az élet örök harc, amely világegyetemi méretekben s szüntelenül folyik, de ez a küzdelem a jó győzelmével ér véget. A jó és a rossz szembeállítás, dualizmusa a vallásj mezben jelentkező iráni filozófia legfőbb alapétele.

E harcban az embereknek is részt kell venniük, mert az emberiség is jókra és rosszakra, becsületesekre és gonoszokra oszlik. A harcban a jók Ahuramazdához, a rosszak Ahrimanhoz csatlakoznak.

Halála után minden ember ítélet alá kerül: a jók a paradicsomba, *paradeisa* — így nevezték a perzsák a szép hűvös kerteket —; a rosszak büntető helyre, az alvilágba jutnak. Az egyének egész életében a jó győzelméért, az erkölcs, a segítő, helyes életmód megvalósulásáért, a szegények és a gyengék védelméért kell harcolnia. Ezért a zaratusztrai erkölcs alapja: a jó gondolatok, jó szavak, jó cselekedetek szüntelen gyakorlása.

Az egyén szabadon választhat a jó és a rossz között, de választása meghatározza egész életét. A választás döntő fontosságát a gáták mindegyre hangsúlyozzák:

*Halljátok, mi a legfőbb jó!
Nézzétek tiszta értelemmel,
hogy ki-ki önmagáért
válasszon a két lehetőség között,
s hogy végső döntéskor
mivelünk legyen, arra vigyázzon!*

Egy másik verssor ugyancsak erre hívja fel a figyelmet:

*Az a két lélek kezdettől,
aki álomban ikerként tűnt fel,
nem más, mint a jó meg a rossz
gondolatban, szóban és tettben.
Közülük jól választott
az okos, de az oktalan — nem.*

Sok történész, köztük R. Ghirshman, Irán múltjának alapos ismerője úgy véli, hogy a jó és a rossz eszméjének szembeállítására az Irán keleti felén élő, megtelepült lakosságnak abból a mindennapi tapasztalatából fakadt, hogy ki volt téve az örökösen betörő nomád törzsek támadásainak és pusztításainak.

A perzsa dualizmus felismerhető hatást gyakorolt a judaizmusra és a kereszténységre. Így például a sátn és a pokol (*seol*) eszménye a zoroaszterizmus öröksége.

A zoroaszterizmusnak vagy mazdaizmusnak számos kinövése, mellékhatása, szektája volt. A perzsa királyok nemegyszer hatalmi szóval változtatták, alakították tanait (mint például II. Artaxerxész) és szervezetét. Miután Nagy Sándor meghódította a perzsa birodalmat, a görög befolyás hatása alatt — bár folyton küzdött ellene — a mazdakizmus ideiglenesen elvesztette korábbi tekintélyét.

A Szeleukidák és a párthusok

Nagy Sándor birodalmának ázsiai területei halála után az Antiochiában székelő szeleukoszok uralma alá kerültek. Uralkodásuk nem tartott sokáig. Először az indiai részek szabadultak fel (i. e. 308-ban), majd Baktria vált függetlenné (i. e. 250), s csaknem ugyanabban az időben a párthusok is fellázadtak a szeleukoszok ellen.

A párthusok a szkíta dahák *parni* törzséhez tartoztak. A Kaszpi-tenger és az Aral-tó közötti területen nomád pásztor életmódot folytattak. Jó harcosok és kiváló nyilasok voltak. Az ókori írók azt írják róluk, hogy számukra a legnagyobb dicsőség lovon, a csatamezőn meghalni. Az újabb kutatások azt tartják, hogy nevük a *parthava* szóból származik. Irán megtelepült lakosai ezzel a szóval jeölték a lovas nomád törzseket. Használata már Cyrus és Dárius korában megvolt, akik egy egész szatrápiát *Parthiának*, azaz a lovas nomád törzsek hazájának nevezték el.

I. e. 250 körül két párthus testvér, Arszakész és Tiridatész megindította a harcot a Szeleukoszok ellen. Győzelmeik után megalapították az Arszakidák dinasztiáját, és meghódították a médek, perzsák, babilonok lakta területeket, és fővárosukat Mezopotámiába, Ktesziphonba tették át. Magukat a perzsa királyok utódainak, a görögök barátainak, a perzsa kultúra örököseinek és folytatóinak tekintették. Uralmukat Irán keleti területeire is kiterjesztették, és kapcsolatot létesítettek Kínával is. I. e. 115-ben a kínai császár követeket küldött II. Mithridatész párthus király udvarába. Csakhamar összeütközésbe kerültek a rómaiakkal, és i. e. 53-ban a triumvir Crassus vezette római hadakon fényes győzelmet arattak, és Róma legádázabb keleti szomszédai lettek. Traianus és Marcus Aurelius császár azonban már sikeresen harcolt ellenük. A párthusok 18 államra osztották birodalmukat, és bennük a hatalmat az arisztokrácia élén álló hét gazdag család gyakorolta; a királyt a nemesek gyűlése választotta. A „bölcsek“, azaz a mágusok kiváltságai megmaradtak. Az arisztokrácia tagjai külön katonai egységekkel rendelkeztek. Az elit csapatokat a lándzsával, karddal és pánccal felszerelt lovasegységek — *kataphraktiké* — alkották. A királyok támogatták a kézművességet és a kereskedelmet, s rendszeres gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn a szomszédos országokkal, de a távolabbi Indiával és Kínával is. A párthus korban gyűjtötték össze először az iráni népi eposzt, a Sáhnamét (királyok könyve), amelyet azután később Firdauszi öntött végső formába.

A II. század végén, a III. elején hatalmuk fokozatosan aláhanyatlott, és Irán ismét a perzsák uralma alá került.

A Szasszanidák

Perszisz tartományban a perzsa hagyomány és életmód a párthusok uralma alatt is tovább élt. A párthus hatalom gyengülésével itt erősödött meg a perzsa megújulás, amelynek egyik központja Anahita temploma volt. Ennek papja,

Szasszan, csakhamar nagy tekintélyre tett szert, és fia, Papak, az új perzsa birodalom és a Szasszanida-dinasztia megalapítója lett. A párthusok hatalmát rövid idő alatt felszámolták, és számos gazdasági, társadalmi és vallási reformot vezettek be. Birodalmuk Közép-Kelet legnagyobb hatalma lett, mely nyugaton Rómával, illetve ennek utódával, Bizánccal, északkeleten a hunokkal, keleten az eftalitákkal vagy fehér hunokkal véget nem érő háborúkat folytatott.

Közben Irán területén lényeges gazdasági és társadalmi változások következtek be. Már a párthusok támogatták a nagybirtok kialakulását, ami a faluközösségek felbomlásához vezetett. Ez a folyamat a Szasszanidák alatt sem szűnt meg, s így az arisztokrácia és a mágusok óriási latifundiumok birtokosai lettek, a parasztok sorsa pedig egyre elviselhetetlenebbé vált. Irán rálépett a feudális fejlődés útjára.

A manicheizmus

A nagybirtokok felduzzadása, a sok háború szüntelen belső feszültségeket teremtett. Az újjászülető és hatalmi helyet elfoglaló mazdaizmus mellett nyugatról a keresztény szekták, különösen a nesztorianizmus és a gnoszticizmus, Indiából a buddhizmus kezdett behatolni Iránba. Ugyanakkor újabb társadalmi és vallási mozgalmak keletkeztek. Ezek között a legjelentősebb a manicheizmus. Megalapítója, Mani, 216-ban született Ktesziphonban, nemesi családból. Apja a zsidó-keresztény szekta, az elchasaitok szellemében nevelte, de korán szakított a szülői ház szellemével, és különleges hivatást érezve, 24 éves korában Indiába utazott. Két év múlva I. Sápúr király hívására visszatért, és a királyi központba, Gundev-Shapurba ment, ahol engedélyt kapott tanításainak hirdetésére. Egyetemes, népek és vallások fölött álló új eszméket hirdetett, amelyeknek elemeit az iráni mazdaizmusból, a kereszténységből, a buddhizmusból és a babiloni hagyományokból vette át.

Alaptétele a perzsa dualizmus, a jó és a rossz, a világosság és a sötétség meg nem alkuvó harca volt. Azt állította, hogy a világ két egymással szemben álló erőből jött létre, és a kettő benne van minden emberben, mert az ember szelleme világosságból, teste sötétségből áll, célja pedig a lélek, a szellem felszabadítása a test bilincseiből. Amikor minden világosság és lélek felszabadul a test, vagyis az anyag rabságából, és felszáll a napba, „a föld és a világ összeomlik, és részeire szakad”, de a világosság országa örökre megmarad. E tanításban nem nehéz felismerni a mazdaizmus és egyes indiai filozófiai iskolák, valamint a gnoszticizmus hatását. Elismerte a metempsichózist, a lélekvándorlást és a keresztény nézetek egy részét. Szinkretikus (különböző irányzatok összehangolása) jellegű tanításainak társadalmi vonatkozásai is voltak. Követőit kiválasztottakra és egyszerű tagokra osztotta. Az előbbiekhöz a szigorú erkölcsi normáknak alávetett papság tartozott. Ennek tagjai házasságra nem léphettek, hústétel nem ehettek, és kötelességük volt üldözni az irigységet és a hazugságot. Az utóbbiak becstelenség munkára, az érények gyakorlására és a gazdagság megvetésére kötelezték el magukat.

I. Sápúr támogatta az új irányzatot, mert tőle a birodalom egységes ideológiájának megteremtését várta. Halála után azonban az északi mágusok Mani ellen fordultak, és halálra ítélték. Követőinek is menekülniük kellett: egyesek Közép-Ázsiában, mások Szíriában és Egyiptomban kerestek menedéket, később eljutottak Kínába, Tibetbe és az Ibériai-félszigetre.

„Az iráni kommunizmus“

A manicheizmus hatása egy haladónak értékelhető társadalmi mozgalomban, a *mazdakizmusban* érvényesült. Ennek megalapítója, az előkelő származású Mazdak, alapos társadalmi programot dolgozott ki, s a javak egyenlő elosztását és a nagybirtok felszámolását tűzte ki célul. Programját támogatták a föld nélkül maradt parasztok, a rabszolgák, a városi szegény lakosság, a kézművesek, sőt az eladósodott nemesek is. Sok történész e mozgalmat „az iráni kommunizmusnak” nevezi. Az általános elégedetlenség az V. század végén bontakozott ki, amikor északnyugat felől a hunok, keleten az eftaliták, nyugaton Bizánc szorongatták a birodalmat. I. sz. 488-ban az eftaliták segítségével Kavád került a trónra, aki Mazdakot tanácsosává tette meg, és együtt számos reformot vezettek be. Az arisztokrácia azonban összeesküvést szőtt ellene, és bebörtönözte, helyette pedig bátyját emelte trónra. Amikor azonban kiszabadult, az eftalita király udvarába menekült, és annak támogatásával ismét elfoglalta a trónt.

491-ben, a „nagy éhség” idején, a „szép beszédű” és „bölcs férfiú”, Mazdak vezetésével általános felkelés robbant ki. A felkelők a javak egyenlő elosztásáért,

a föld közös birtoklásáért, vagyis az ősi faluközösségek visszaállításáért szálltak sikra. Mozgalmukat kezdetben siker koronázta, és széles területeket kerítettek hatalmukba.

Visszatérése után (499) azonban Kavád már nem támogatta harcukat, de egyelőre nem fordult ellenük. Az országnak ugyanis békére volt szüksége, mert nemcsak az eftalita csapatok fenntartása került igen nagy költségre, hanem Bizánc is megtagadta az adófizetést, amiért Kavád háborút indított ellene. A mazdakiták földfoglalása megnehezítette a belső rend biztosítását, s amikor a felkelők ellenezték, hogy a király utóda fia, Khosroész legyen, Kavád ellenük fordult. De ellenük léptek fel a mazdakita papok és a keresztények is. Csapataikat levették, könyveiket elégették, eszméik azonban tovább éltek, és újabb meg újabb népi mozgalmakat lobbantottak lángra.

A Szasszanida-dinasztia Fars tartományban rakta le hatalmának alapját, ahol az Anahita- és Ahuramazda-kultuszok központjai voltak. Anahita főszentélye Stakhr városában volt, és papjai között szolgáltak a Szasszanidák ősei is. Ezért az uralkodó család ragaszkodott e kultuszhoz.

Ahuramazda, és általában a mazdakizmus, másik fontos temploma Shiz városában, a mágusok egyik legfontosabb központjában volt. A mágusok most mindent megtektek, hogy hatalmuk és befolyásuk megszilárdítsák, és Ahuramazda tiszteletét kizárólagossá tegyék. Felismerve annak fontosságát, hogy a keresztényeknek és a buddhistáknak vallásuk alapjait magukba foglaló könyveik vannak, ők is „a könyv emberei” akartak lenni, ezért a Zaratusztraig visszamenő szájhagyományt írásba foglalták. Így jött létre a *Zend-Aveszta*, a Szasszanida-korszak legfontosabb irodalmi és vallási alkotása. Ugyanakkor harcot hirdettek a rivális vallások ellen: a manicheistákat kiűldözték, a kereszténységet és a buddhizmust visszaszorították. Csakhamar az államvallás képviselőinek tekintették magukat, és támogatták az államot Bizánc elleni küzdelmében. Az arab hódítóknak azonban a Szasszanidák nem tudtak ellenállni, és 642-ben, a nihavendi ütközetben a birodalom és a dinasztia egyaránt elbukott. A mazdakizmus befolyása fokozatosan csökkent, és idővel jelentéktelen szektává zsugorodott össze.

A műveltség és tudomány a Szasszanida-korszakban

A korábbi időszakokhoz viszonyítva e korszakban új jelenség volt a tudomány és a művészet nagyfokú támogatása. A hivatalos nyelv most a középperzsa, a *pahlavi* lett. A Szasszanidák nagy gondot fordítottak a görög, latin és az indiai tudományos művek lefordítására. A tudományos élet központja a híres gundevshapuri iskola volt, amely fénykorát a VI. század közepén érte el, amikor a görög, zsidó, indiai és keresztény műveltség találkozási helye lett. Itt tevékenykedett a legnagyobb iráni orvos, Burzuya (Burzoë), aki indiai utazását arra használta fel, hogy orvosi könyveket szerezzen be. Ő honosította meg Iránban a sakkjátékot, és perzsa nyelvre fordította a híres indiai mesegyűjteményt, a *Pancsatantrát*. Mindkettő iráni közvetítéssel jutott el Európába. Burzuya kortársa volt a Perzsa Pál néven ismert szír származású filozófus, aki Arisztotelész logikáját perzsa nyelvre fordította.

A Szasszanidák felújították és új elemekkel gazdagították a korábbi iráni építészetet. Előbb a félkörű alap vált uralkodóvá, melyet később ismét a négyszögű váltott fel. Mindkét stílushoz művészi rekeszek és kupolák járultak. A falak díszítésében a döntő szerepet a győzelmet ábrázoló freskók kapták. A sok „tűztemplom” és palota közül csak I. Sápúr busapuri palotáját említjük meg.

Eredeti alkotások születtek a Szasszanida-korszak toreutikájában, vagyis a fémeknek domborítással, véséssel és cizellálással való megmunkálásában. Különösen a művészi kancsók, tálak, ivóedények, csészek gyártásában értek el magas színvonalat. Rajtuk vadászó királyt vagy királyfiakat, élő vagy képzeletbeli állatokat és madarakat ábrázoltak, amelyeknek valamilyen szimbolikus jelentést tulajdonítottak.

Az iráni művészet, éppen magas színvonalának és eredetiségének köszönhetően, kisugárzott kelet felé Kínára, Indiára, Közép-Ázsiára, nyugati irányban eljutott az Atlanti-óceánig, és sok vonatkozásban meghihlette az európai középkori művészetet is. Például Franciaországban egy Orléans melletti templom a szasszanida tűztemplomok mintájára épült, és a falait díszítő freskók az iráni életfát ábrázolják. Amint Ghirshman megállapítja, a szentmiklósi kincsleletben levő aranykancsó kidolgozása, a mitikus madár- és egyéb ábrázolatok kétségtelenül a késői irán toreutika hatását vagy éppen eredeti alkotását jelzik.

BODOR ANDRÁS